

PERECZ LÁSZLÓ

KÖVETKEZETESSÉG VAGY KÖVETKEZETLENSÉG?

„Utások” és „kirándulók” a magyar filozófia történetében

Az „utas” a maga bölcseleti irányzatához következetes, a „kiránduló” viszont a maga kereste bölcseleti igazságához.

■ Ki a következetes filozófus? És ki a következetlen? Aki azonnal orientáló filozófiai irányzatot választ magának, mindvégig rendületlenül kitart mellette, új megközelítések csábításának nem enged, pályájának egészén a maga irányának szellemében gondolkodik? Ő a saját irányzatában mint ha egyszer s mindenkorra föllelte volna a maga bölcseleti igazságát. Vagy ellenkezőleg, aki a pályájának kezdetén választott filozófiai irányt inkább ugrópontnak tekinti, új irányok lehetőségeivel szembeesülve nem habozik elhagyni az eredetit és megpróbálkozni az újjal, pályája során akár többször is megváltoztatja alapvető filozófiai álláspontját? Ő viszont mintha mindegyre újabb irányzatban vélné megtalálhatni a folyamatosan keresett bölcseleti igazságot. A bölcselet művelését mondjuk most egy pillanatra, egyetlen kép erejéig, utazásnak: ez az utazás mást és mást jelent az elsőnek és a másodiknak. Az első számára a bölcseleti utazás mintha vonatút lenne: az utast az előre lefektetett sínpálya, meglehet, korábban nem látott tájakra viszi, ám elkóborolni nem engedi. A második számára a bölcselet útja mintha inkább erdei sétaút volna: a kiránduló egymásba fonódó, hol megszűnő, hol megnyíló ösvényeken jut előre, sétatája közben pedig nemegyszer ugyanazt a tájat is másképp látja.

Esszénk a filozófia művelésének fölillantott két típusos alakjáról – az „utasról” és a „kirándulóról” – gondolkodik el, a 20. századi magyar bölcselet néhány jelentős szereplőjét megidézve. Gondolatmenetében, közelebbről, négy hazai filozófus pályájáról emlékezünk meg: születésük időrendjében Pauer Imre, Somló Bódog, Tankó Béla

és Pauler Ákos bölcséleti útját villantjuk föl. A magyar filozófia történetének újformálódó kánonjában, bár nem azonos súllyal, mind a négyüknek helye van (Hell–Lendvai–Perecz 2000).

Pauer Imre (1845–1930) neve manapság jobbára csupán a hazai filozófiai múlt specialistáinak a számára ismerős, pedig annak idején a maga korszaka szerfölött aktív és meghatározó intézményes pozícióit birtokló szereplőjének számít. Piarista paptanárként a pozitívizmus recepciójának szorgalmas, ám kevéssé eredeti munkása, akinek az életútja látványos sikertörténet, életműve pedig egy közepes képességű ember rendkívüli szorgalmáról tanúskodik. Somló Bódog (1873–1920) a hazai jogfilozófiai hagyomány – a magyar bölcslettörténet kivételesen színvonalas és szerves résztradíciója – kiemelkedő alakja. A századelő polgári radikalizmusának a progresszió és a reakció frontvonalában harcoló közszereplője, aki kivételesen autonóm gondolkodóként egyértelműen levonja az életútját és munkásságát kettémetsző hatalmas gondolati orientációváltás – a naturalista pozitívizmus versus antinaturalista-antipozitívista neokantianizmus – következményeit. Tankó Béla (1876–1946) a magyar filozófiai hagyomány első rendszeralkotójaként ismert Böhm Károly tanítványaként indul, a két háború közötti korszak protestáns filozófus-teológusnemzedékének fontos alakjait tömörítő Erdélyi Iskola tagjaként tartjuk számon. Konzervatív gondolkodóként század eleji, ortodox kantiánus szemléletét töretlenül megőrzi a két háború között is, a szemlélet előfeltevéseit nem hajlandó problematizálni az új irányok kihívása nyomán sem. Pauler Ákos (1876–1933) a magyar filozófia egyetemes történetének egyik legjelentősebb személyisége. Izgalmas gondolati fejlődésutat bejáró gondolkodó, aki mintaszerűen dolgozza föl kora bölcséletének meghatározó fordulatait; kivételesen következetes rendszerépítő, aki szisztematikus főművével a magyar filozófiai irodalom leghibátlanabb alkotásainak egyikét alkotja meg.

(Pauer) Egyetlen meggyőződést vall, kitartóan és változatlanul. Munkásságának csaknem a kezdetétől sikeres pályájának egészén keresztül alkotó éveinek lezárultáig: mindvégig határozott filozófiafogalmat érvényesít, és szilárd irányzati elkötelezettséget mutat. Az előző század hetvenes éveinek elején rátalál a maga választott irányzatára: a pozitívizmusra; és kialakítja a maga sajátképpeni bölcséleti szerepét: az idegen pozitívista szerzők közvetlen honosítási kísérletét. A kontinentális filozófia századfordulón meginduló és a tízes években fölgyorsuló átalakulási folyamatát nem akceptálja: hogy az új évszázadban – noha még három évtizedet megél belőle – elhallgat, alighanem ennek tudható be.

A pozitívizmusra egyik legkorábbi munkájában, az újkori filozófia történetét bemutató kézikönyvében (Pauer 1872) talál rá. A pozitívizmus itteni – alapvetően Comte és Mill tárgyalására épülő – ismertetése fokozatosan lelkesen egyetértő szerzői állásfoglalássá válik: a bölcséleti programnyilatkozatként is fölfogható mondatok idézik a pozitívizmus tételeit, a metafizikai látszatismeretek kizárásának és a tudományok egységbe foglalásának gondolatát. Ettől az elköteleződéstől kezdve életművének tekinti, hogy a pozitívizmus kanonikus szerzőit és alapvető gondolatait megismertesse a hazai közönséggel. Mind oktatási célokra készített összefoglalójában, mind saját tudományos főművében ez a törekvés mutatkozik meg.

Oktatási célokra készített összefoglalója – számos kiadást megért, háromkötetes, pszichológiából, logikából és metafizikából álló bölcséleti propedeutikája (Pauer 1870–1872) – ugyanakkor, egyfelől, nem tud elszakadni a bölcsélet művelésének korábbi, preszcientifikus fölfogásától. Noha eminens célja a tudományos filozófia propagálása, propedeutikájának első kötetében a korszakban már archaikusnak ható gesztussal, többször is megfogalmazódó plágiumvádakat is kiprovokálva, saját neve alatt voltaképp Wundt lélektanának tömörített fordítását nyújtja. Tudományos főműve –

a vulgárdeterminista etikája (Pauer 1890) – pedig, másfelől, meglehetősen zavaros módon két, egymással nehezen összhangba hozható forrásra támaszkodik: egyszerre épít Wundt lélektanára és Schopenhauer erkölcsbölcseletére. Bár törekvése szerint a pozitivizmus szellemében a filozófiai problémákat tudományos problémákká próbálja redukálni, a wundti tudományos pszichológiát mégis a schopenhaueri metafizikai etika keretei közé igyekszik illeszteni.

A századvégre a korabeli filozófiai intézményrendszer meghatározó pozícióit megszerzi ugyan – a budapesti egyetem első filozófia tanszékének professzora, az Akadémia osztálytitkára, a meginduló akadémiai filozófiai folyóirat szerkesztője lesz –, ám a bölcselet új, a századfordulón meginduló változásait nem tudja és nem akarja követni. Noha csak a világháború idején vonul nyugdíjba, az új évszázadban már gyakorlatilag semmit sem publikál. Az újidealista, majd szellemtörténeti korérzékelésnek valószínűleg csodálkozó és értetlen szemlélője marad.

(*Somló*) Mintha nem is egyetlen alak volna, hanem inkább két különböző személyiség: gondolkodói útját olyan éles fordulat vágja ketté. Szomorúan rövidre szabott alkotói pályájának közepén, az új évszázad első évtizedének végén bekövetkező cezúra mind diszciplinárisan, mind irányzati tekintetben határozottan kettéosztja a munkásságát. Diszciplinárisan a szociológiától a filozófia-jogfilozófia felé fordul, irányzati tekintetben a naturalista pozitivizmus hívéből az antinaturalista neokantianizmus elkötelezettje lesz. Amit addig egy meghatározott irányból látott, azt hirtelen, szinte megvilágosodásszerűen egy másik irányból kezdi nézni.

Jogot végez, ám szociológusként indul: a századforduló-századelő pozitivistá-naturalista társadalomtudományának elkötelezettje lesz. Pályáját Marx, Spencer, közelebbről pedig mestere, Pikler Gyula gondolatait népszerűsítő tanulmányokkal kezdi. A marxi történelmi materializmust és a spenceri evolucionizmust a pikleri belátásos elmélet nyomán erősen pszichologista irányban hangszereli át. A fiziológiai, pszichológiai és társadalmi szintek közvetlen azonosításának gondolatát csak korai korszakának főművében (*Somló* 1903) vonja revízió alá. A századforduló politikai és államfilozófiai alapkérdését, a szabadpiac és az állami beavatkozás viszonyának problémáját szemügyre vevő monográfia úgymond az állami beavatkozás „lélek- és élettanát” kívánja megalkotni. Az emberi cselekedetek végső motívumaként megfogalmazott „önkiegészülés” két determinánsát, a szervezetet és a környezetet elkülönítő munka a társadalom naturalista magyarázóelméletét dolgozza ki. Általános szociológiája a társadalmat meghatározó törvények föltárásának módszereit a természettudomány mintája nyomán fogalmazza meg.

Gondolati orientációváltásának számos dokumentuma közül a legfontosabb az érték problémájának szentelt dolgozat, az életmű filozófiai szempontból talán legjelentősebb munkája (*Somló* 1911). A kortársi értékfilozófiai irodalom beható ismeretéről tanúskodó írás az értéket egyfelől a szubjektív értékkel, másfelől az abszolút értékkel azonosító, rivális értékelméletek közül határozottan az utóbbiakkal azonosul. A választás mögött az antipszichologista fordulat áll: a szubjektív értékelmélet, úgymond, lélektani szaktudományi kérdéssé fokozza le a problémát. Az abszolút – azaz mindenki számára, minden lehető dologra nézve és minden elképzelhető feltétel mellett érvényes – értéket pedig a tanulmány, neokantianus megoldással közvetlenül összekapcsolva az érték és a megismerés problémáját, az igazság-értékkel azonosítja. Az új, neokantianus szemléleti alapon a gondolkodó tehát megkezdte gondolatvilágának átépítését, újratematizálva előző korszakának valamennyi fontosabb kérdésfeltevését. A törekvés kétségkívül legfigyelemreméltóbb eredménye voltaképpen főműve, terjedelmileg rendkívül nagyszabású, gondolatilag kivételesen mély jogi alapítana (*Somló* 1917). A máig a magyar jogelméleti irodalom legjelentősebb művének

tekinthető, a kontinentális és az angolszász jogbölcselethez egyaránt számottevő hatást gyakorló, szubtilis kantianus fogalmi distinkciókkal építkező, markánsan normativista nagymonográfia ugyanakkor, figyelemre méltó módon, megőrzi a korábbi szociológiai szemlélet bizonyos elemeit is. Utolsó nagyobb vállalkozása, ismeretelmélete, amelyet – szisztematikus jogi értéktana propedeutikájaként tervezett – etikája megalapozásának szánt, újabb gondolati váltás nyomait mutatja: a csak tragikus halála után napvilágot látott munka a neokantianizmustól a bolzanói–husserli érvényességfilozófia felé próbál továbblépni (Somló 1926).

(Tankó) Ő nagyon is egyetlen-változatlan alaknak látszik, aki hosszú pályája folyamán, a kezdetektől a befejezésig, ugyanazon bölcseleti problémákról lényegében ugyanúgy gondolkodik. Bár a maga korszakának ritka szerzőjeként az angolszász filozófiai hagyománnyal is közelebbi kapcsolatba kerül – tanulmányai során az edinburgh-i egyetemen is hallgat néhány szemesztert –, nem kívánja betölteni a korabeli bölcseleti horizont kitérítőjének szerepét. És bár életútja idején a kontinentális filozófia hatalmas fordulatokon megy keresztül, a fordulatok tanulságait nem vonja le a maga számára, rendíthetetlenül hű marad ifjúkora választott irányának konstans meggyőződéséhez.

Ahogy a Böhm-iskolához tartozó nemzedéktársai, ő is mesterének kései rendszeréből – ebből a kritიცista értékelméletbe ágyazott, történet- és kultúrfilozófiává táguló transzcendentálfilozófiából – indul ki. Ez a badeni neokantianusokkal rokon értékfilozófiai program a neokantianizmus előfeltevéseivel és kategóriarendszerével dolgozik: a filozófiát normatív módon értelmezi, transzcendentálfilozófiai keretbe foglalt értékfilozófiaként határozza meg, és hangsúlyozottan elhatárolja a pozitív-naturalista-relativista irányzatoktól. A kiindulópont az ő számára egyben egész életpályáját meghatározó meggyőződés együttes lesz. Mind történeti, mind szisztematikus munkáinak ez az értékfilozófiai neokantianizmus jelenti a gondolati alapját. Az ontológiai és axiológiai szemlélet elkülönítését és összekapcsolását többször körüljárt fogalma, a dilthey-i és jaspersi indításokat egyaránt fölhasználó „világnézet” segítségével végzi el (Tankó 1932). A tárgyi világgal úgy mond alanyi kiegészítésének és egészé szervezésének funkcióját betöltő világnézet alkalmat teremt a számára, hogy bölcseletében az értelem mellett a hitnek is szerepet osszon: meghatározó protestáns felekezeti indításának megfelelően megvédje a kereszténységet az ellenséges irányzatokkal szemben. Nem veszi szisztematikus sorra az egyes kultúrszférákat, mesterétől eltérően nem alkot tehát formális-zárt rendszert. Számára a hit alapténye és a vallás alapszférája alapoz meg bármifajta antropológiát és kultúrfilozófiát: meggyőződése szerint a hitet és a vallást megértve egyben minden életmegnyilvánulást és kultúrobjektívációt megérttünk. Szisztematikus rendszer helyett esszészzerű tanulmánysorozatot alkot tehát, amelyben nem önmagukban, hanem a valláshoz való viszonyukban veszi szemügyre az egyes kultúrterületeket (Tankó 1939).

(Pauler) Éppen nem egyetlen filozófiai álláspont gondolkodója: ellenkezőleg, igazi próteuszi alak. Számára a filozófia művelése: valóban afféle szüntelen keresés. Gondolkodása érdekes – a kontinentális filozófia korabeli átalakulásai szempontjából reprezentatív – pályát fut be: metafizikai velleitásokat eláruló kezdetek után a pozitívizmustól a pozitívizmus és a kantianizmus egyeztetésének kísérletén, majd a kantianizmuson keresztül a logikai platonizmusig ível, hogy azután a teista metafizikához érkezzék meg.

Noha gimnazista éveiben metafizikai terveket dédelget, egyetemi tanulmányait elkezdve és rendszeres publikációs tevékenységbe fogva mégis határozottan a pozitívizmus elkötelezettjévé válik. A természetfilozófia fogalmának és feladatainak

szentelt doktori értekezése (Pauler 1898) a pszichológiában középponti filozófiai diszciplínát látó Wundt erős hatását mutatja. Pozitivisták korszakát lezárva, a századfordulótól fokozatosan az „újidealizmus” különféle áramlatainak recepciójában vállal szerepet. Az etikai megismerés természetével foglalkozó monográfiájában (Pauler 1907) már az értéktudományos neokantianizmus és a husserli antipszichologizmus érvényesül: a munkában a logika, az esztétika és az etika értékei – az igaz, a szép és a jó – már abszolút értékeknek minősülnek, olyan ideális tartalmaknak, amelyek függetlenek a rájuk vonatkozó pszichológiai aktusoktól.

Reprezentatív filozófiája a főművében (Pauler 1920) összefoglalt tiszta logikai platonizmus. A rendszerét kifejtő mű – ez ma olvasva is valamilyen hideg-életidegen tökéletességet sugárzó alkotás – gondolatmenetének három szintjét érdemes megkülönböztetni: a rendszertani, a módszertani és a diszciplináris szintet. A rendszertani szint a szaktudományok – a „valóságtudományok”, illetve a matematika – és a filozófia viszonyára reflektál: a szaktudományokat nem a filozófia alapjaként meghatározva, hanem ellenkezőleg, a filozófiát tekintve a szaktudományok alapjának. A módszertani szint a bölcsélet sajátos módszerét kutatja, a kutatás eredményeként ezt a módszert – a „valóságtudományok” induktív és a matematika deduktív eljárásával szemben – a „redukcióban” megtalálva. A diszciplináris szint végül a filozófián belül az egyes bölcséleti alaptudományok meghatározására vállalkozik: öt bölcséleti alaptudományt, a logikát, az etikát, az esztétikát, a metafizikát, illetve az „ideológiát” elkülönítve. A három szint az érvelésben nem különül el, ellenkezőleg: szorosan összefonódik egymással. A rendszertan, a módszertan és a diszciplinaképzés egyaránt a bölcsélet önállósága és elsődlegessége melletti érvelés szolgálatában áll.

A főműben vázolt rendszer és az annak nyomán kidolgozott logikai összefoglalás (Pauler 1925) álláspontjához képest legutolsó művei végül újabb világnézeti elmozdulásról tanúskodnak. Főművének a halála előtt előkészített harmadik kiadása, kéziratban maradt metafizikája (Pauler 1938a) és töredékes tanulmányokból rekonstruált ideológiája (Pauler 1938b) – a két utóbbi tanítványainak sajtó alá rendezői munkája nyomán posztumusz jelenik meg – gondolkodásának határozott vallásos fordulatát mutatják. A platonista ideavilág ezekben megszemélyesül, az igazság megismerésére irányuló törekvés vallásos vágyakozássá formálódik, az Abszolútum Istenné alakul: végső filozófiája afféle teista metafizikaként jellemezhető tehát.

Következetesség vagy következetlenség? „Utas” vagy „kiránduló”?

Az „utas”, ugye, nyilvánvalóan következetes: ami mellett döntött, amellett kitart, csábításoknak nem enged, a régen ismerőst nem hagyja el az éppen megismert kedvéért. Pauer is, Tankó is következetesen egyetlen álláspontot képvisel, azt, amellyel elindul a maga útján: az előbbi az antimetafizikus pozitívizmust, az utóbbi az értéktudományos neokantianizmust. A maguk irányzata meghaladhatatlannak bizonyul mindkettejük számára. Bár pályájuk során mindketten kénytelenek szembesülni alternatív irányok kihívásaival, eredeti választásukat nem adják föl, az alternatív irányok kihívásait elhárítják: a kevésbé reflexív Pauer talán nem is lenne képes a váltásra, a reflexívebb Tankó tudatosan megküzd a váltás csábításával. A „kiránduló” viszont látszólag következetlen: nem tart ki a maga választása mellett, a csábítások legyőzik, az éppen megismert kedvéért elhagyja a régen ismerőst. Somló is, Pauler is, látszólag következetlenül, elhagyja kezdeti álláspontját, a naturalista pozitívizmust. A maguk irányzatát mindketten meghaladják. Az alternatív irányok kihívásaival szembesülve föladják eredeti választásukat: Somló az értéktudományos neokantianizmus felé fordul, újabb orientációváltásának beteljesedését – a platonikus érvényességfilozófia részletesebb kidolgozását – csupán tragikus halála akadályozza

meg; Pauler pedig gondolati átalakulások során megy keresztül, az „újidealizmus” különféle változataitól a logikai platonizmuson át a teista metafizikáig.

Következetlenség? Talán csak látszólagosan. Az „utas” a maga bölcséleti irányzatahoz következetes, a „kiránduló” viszont a maga kereste bölcséleti igazsághoz. Ő, meglehet, csak mélyebb következetessége miatt tűnik következetlennek.

■ IRODALOM

Hell Judit – Lendvai L. Ferenc – Percz László: *Magyar filozófia a XX. században: Első rész.* Áron, Bp., 2000.

Pauer Imre: *Bevezetés a filozófiai tudományokba.* I–III. Eggenberger, Pest, 1870–1872.

Pauer Imre: *Vázlatok az újkori philosophia köréből.* Aigner, Pest, 1872.

Pauer Imre: *Az ethikai determinizmus elmélete.* Franklin-Társulat, Bp., 1890.

Pauler Ákos: *A természetfilozófia fogalmáról és feladatairól.* Eggenberger, Bp., 1898.

Pauler Ákos: *Az ethikai megismerés természete.* Franklin, Bp., 1907.

Pauler Ákos: *Bevezetés a filozófiába.* Pantheon, Bp., 1920.

Pauler Ákos: *Logika: Az igazság elméletének alapvonalai.* Eggenberger, Bp., 1925.

Pauler Ákos: *Metafizika.* Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 1938a.

Pauler Ákos: *Tanulmányok az ideológia köréből.* Magyar Filozófiai Társaság, Bp., 1938b.

Somló Bódog: *Állami beavatkozás és individualizmus.* Politzer, Bp., 1903.

Somló Bódog: *Az érték problémája.* Különlenyomat az MTA Athenaeum c. folyóiratából. Kilián, Bp., 1911.

Somló Bódog: *Juristische Grundlehre.* Felix Meiner, Leipzig, 1917.

Somló Bódog: *Prima Philosophia: Gedanken zu einer ersten Philosophie.* Walter de Gruyter, Berlin–Leipzig, 1926.

Tankó Béla: *A világnézet kérdése és más tanulmányok.* Debreceni Bethlen Gábor Kör, Debrecen, 1932.

Tankó Béla: *A világnézet kérdése és a református elvek.* Református Kollégium Tanárképző Intézete, Debrecen, 1939.

